

Illusionen – vårt nödvändiga gäckeri.

Tankar vid läsning av Freud och Winnicott.

av Clarence Crafoord

Med utgångspunkt i olika texter av Freud och Winnicott diskuterar Clarence Crafoord illusionens nödvändighet för att människan ska uthärda livet. Avståndets gåta är fantasilivets källa.

”Det finns ingen instans över förnuftet”, konstaterar Freud i sin pamflett om religionen, betitlad *En illusion och dess framtid*. Han går här liksom i andra av sina skrifter igenom hur religionens rötter kan sökas i människans hjälplöshet, hennes ständiga kamp mot naturens övermakt och hennes kvardröjande infantila önsknings. De starkaste är kärleken till den allgivande modern och en faderslängtan, präglad av ambivalensen mellan beundran och vördnad å ena sidan, fruktan för övermakt och straff å den andra. Religionen, menar Freud, grundar sig på önskeillusioner som likt en barndomsneuros binds i tvångsmässiga ritualer och föreställningar utan förankring i realiteten. Tvärtom visar vetenskapens ökande kunskapssökande alltmer av realiteten som på alla punkter motsäger de religiösa illusionerna som själens oberoende av kroppen, de dödas uppståndelse, jungfrufödelse eller ett liv efter detta. De mänskliga drifterna härskar över hennes förnuft, vad man kan hoppas på för framtiden är enligt Freud en fostran till realiteterna och den vuxnes förmåga att avstå från ouppnåeliga ideal liksom från den drifttillfredsställelse som var förhärskande under den infantila perioden. Först när människan har gjort sig fri från sina infantila illusioner och önsknings om allmakt och stegrad lycka, kan förnuftet få möjlighet att leva fritt från sina neurotiska illusioner. Freud besvarade frågan om vad psykoanalysen kan åstadkomma med orden ”att ersätta neurotiskt lidande med vanligt mänskligt elände.”

Frågan är om inte Freud själv var offer för en illusion om att förnuftet skulle kunna segra med vetenskapens hjälp så att människan kunde bli kvitt det religiösa oket som både plågat

men också tröstat mänskligheten sedan urminnes tider. I vår alltmer sekulariserade tid härjar ett ständigt pågående krig i religionernas namn. Trots vetenskapens alla framsteg frodas illusionerna, ibland i guds eller Allahs namn, men i vår del av världen mestadels i kommersialismens och penningens namn. Vad annat än en räckta illusioner skulle annars få människor att bygga sig allt högre boningar och omge sig med alltmer paradisiska trädgårdar i artificiella skärgårdslandskap där konstgjorda öar efterliknar riken och kontinenter. På detta sätt kommer turisterna i Dubai att kunna föreställa sig att de kontrollerar en hel värld, framväxt ur öknen. Ett allmaktens gäckeri.

Illusionernas ursprung

Redan före födelsen uppstår inom det blivande barnet någon form av föreställningar om världen som den framträder för utvecklande sinnesorgan, främst känsel och hörsel. Vi kan inte veta något om formen för dessa föreställningar om världens beskaffenhet och gränser mellan själv och annanhet. Sannolikt rör det sig om ett slags globala föreställningar och illusioner om vad tillvaron är, om vi nu kan tänka oss ett djupt ”kärnmedvetande¹” som en urförnimmelse av ett ”jag”. Liksom många andra har jag ibland spekulerat om att själva födelsen upplevs som ett slags urkatastrof i existensen, kanske av den digniteten att en reflexion skulle gå i riktning mot världens totala undergång, den säkra döden. Allt transformeras, alla tidigare föreställningar, i den mån de funnits, kastas överboard och en ny värld av intryck tar sin början. Nya ljud, nya ljusintryck, luft att andas, den egna röstens överväldigande dån och beröringens vidunderliga känselintryck strömmar in. Man kan undra vilka häpnadsväckande transformationer av inre bilder som inträffar i den första minutens stormar av intryck. Hjälplosheten vore total om inte en stimulusbarriär trädde i funktion som mildrar den nya existensens omtumlande förnimmelser. Måhända ”kärnmedvetandets” ursprungskänsla ändå finns kvar och kan koncentreras till de första intrycken av att få hungern stillad, att suga in modersbröstets sötma. En illusion om att vara och äga världen tar kanske över: moderns ansikte speglar barnets när båda ler och ett slags dialektiska övergångar utväxlas via blick och leende. I detta ögonblick tycks den ”levda kroppen” dominera och behöver ingen representation².

---

¹ Solms, M. & Turnbull, O. (2002): *The brain and the inner world*. Damasio, A. (1999): *The feeling of what happens*

² Uttrycket från J. Reeder som citerar Ricoeur. (Personlig kommunikation)

I detta moment urskiljer jag överensstämmelser mellan barnets och mänsklighetens gryende upplevelser av världen och existensen. Vi kan spekulera över de första människoliknande varelsernas tankar om världen, den dag de började urskilja sig själva och varandra som flocken, delar av flocken, eller kanske man ska använda Freuds gamla tanke om ”urhorden”. Den förhärskande illusionen hos spädbarnet är sannolikt att det uppfattar hela världen som delar av sig själv på samma sätt som urtanken hos medlemmarna i urhorden måste ha varit att alla utgjorde delar av det egna jaget, till dess att brutala maktmedel började användas för att visa den enskilda ungen sin underordnade plats i gruppen. Ungen som strax klängde sig fast vid mamman och kände sig som en del av henne, sökte skydd och tröst. Illusionen i den tidiga barndomen är idag densamma, att jaget är en del av det givande bröstet. Winnicott beskriver hur i detta skede allt är perfekt och tillvarons bilder närmast är att likna vid en hallucination – liksom i moderlivet, tänker jag. Tillfredsställelsen och tryggheten finns att söka hos modersbröstet, det kommer när jag behöver det, det tillhör mig och är en del av mig. Illusionen om allmakt över bröstet tar så över och ersätter hallucinationen. ”Jag skapade det, bröstet, ändå fanns det där förut.” Detta är det nödvändiga gäckeriet. Så långt är allt gott och väl. Freud beskriver samma situation i drifftermer: all libido är samlat i jaget som den primära narcissismen³. Men så småningom sker ett utflöde av libido till omgivningen, förmedlat av den omvårdande miljön. Först när objekt laddas med libido blir det enligt Freud möjligt att skilja jagdriftens energi från en sexualenergi riktad mot det älskade objektet. Freud talar faktiskt här om två sexualobjekt för barnet: ”det egna självet och den vårdande kvinnan.”⁴ Via övergången i utvecklingen sker enligt Freud en transformation från jaglibido till objektlibido. Freud ställer frågan inför denna gåta: ”Varifrån kommer nödvändigheten för själslivet att överskrida narcissismens gränser och placera sin libido på ett objekt?” Freud framhåller nödvändigheten som en form av uthärdad smärta, ett slags ”sjukdom. Freud ger dock inga anvisningar om vilka faktorer som är verksamma i denna övergång. Det är här Winnicott inskrider i sitt resonemang om hur barnet skapar en räcka illusioner, när hallucinationen brister – och måste brista – i och med att situationen inte längre är perfekt.

När Winnicott beskriver hur barnet inte kan undvara den här illusionen – att det är en del av modern – kommer han nära en spekulation kring existensens begynnelse och illusionens nödvändighet i en situation vars realitet bara kan beskrivas som den totala hjälplösheten. Och

---

³ S.Freud (1914): Introduktion till narcissismen.

⁴ S.Freud (1914): a.a.

hjälplösheten är också den egenskap som Freud beskriver som en av religionens ursprungsrötter. Vi behöver ett oändligt skydd och tröst i det ögonblick vi får en glimt av den egna hjälplösheten. Det är nödvändigheten att bemästra denna hjälplöshet som Winnicott lyfter fram när han formar sina teorier om övergångsobjektet som en brygga mellan föreställningen att vara en del av bröstet och att vara utanför moderskroppen. Så sker upptäckten av moderns existens och det faktum att hon är bortom barnets omnipotenta kontroll. Föreställningen om utsattheten bortom den egna kontrollen är ofattbart skräckinjagande och här tänker sig Winnicott att barnet strävar att via övergångsfenomenen både släppa och behålla en första föreställning om den egna individualiteten. Det är i denna paradox övergångsobjektet skapas. Övergångsobjektet är emellertid ingen illusion utan ett reellt föremål, samtidigt tjänar det illusionen om allmakt som i stunden är allt av världsuppfattning som barnet kan omfatta. Det går att föreställa sig utsattheten och ömtåligheten i detta första skede av individuation-separation som en infantil grundkänsla. Denna finns sannolikt kvar som en ångestkärna också hos den vuxna människan, som ett grundläggande emotionellt laddat urminne som kan dyka upp både i njutningsfulla och trygga situationer och i situationer av hot och namnlös skräck.

I dessa situationer befinner man sig också i universums mitt, och kanske vi kan påminna oss Freuds tankar om människan strävan efter att sätta sig själv i centrum av universum i historiens begynnelse innan någon form av vetenskap hade berövat henne hennes illusioner om världens beskaffenhet. Solen, som ger värme och ljus, uppfattades av de första människorna som tillhörande den egna kretsen av liv. De tidigaste myterna inkluderade solen i den egna världsbilden och uppfattningen om liv och död. Solen steg upp i öster om morgonen och färdades i båt eller vagn över himlen för att sedan dyka ner i underjorden, dödens rike, under natten för att nästa morgon återfödas. Och denna kretsgång utgör kärnan i många religioner. Det lilla spädbarnet har ingen uppfattning om solen, men den tidiga utsatthetens känsla av prisgivenhet satte spår som omsattes i de ursprungsmyster, som grundar sig på samma illusioner som förmedlar hopp om överlevnad till det lilla barnet i modershägnet.

Vad menas med ordet illusion?

Vad betyder ordet illusion? Den fåkunniges första tanke kan vara att ordet har med upplysning att göra. Så är det inte, ordet kommer av *illudere*, som betyder skämta och leka,

enligt Hellquist⁵ *gäckeri*. En sinnesvilla av illusionens karaktär⁶ är när en vandrare uppfattar en enbuske som en person i skogsbrynet eller en fågelskrämma som en verklig människa. Illusioner kan som otydliga varseblivningar få en kuslig och skrämmande karaktär. Sådana illusioner kan uppstå mitt i det vanliga, hemvanda och upplevs då som särskilt hemsk som Freud påpekat i uppsatsen ”Det kusliga”⁷. Osäkerheten mitt i det trygga får oss att regrediera till det barnsligas ritualer och lekar. Ibland kan våra handlingar i sammanhanget få karaktären av tvångssymptom för att bemästra de fantasier som illusionerna väcker. Tillsammans taget liknar dessa handlingar ett slags lekar.

Illusioner kan förstärkas av lämpliga avledande åtgärder eller suggestioner, något som utnyttjas av trollkarlar och illusionister som kan förmå en publik att se damer sågas itu eller personer lämna från underlaget. Känslöstämningar, önsknings- och förväntningar underlättar uppkomsten av den typen av gäckeri. Det är på just dessa gäckande fenomen som spiritisterna bygger sin verksamhet, förespeglade att själarna kan ha en egen tillvaro utanför kroppen – att andarna kan finnas till utan sin uppkomst i centrala nervsystemets funktioner. Avledande manövrer liksom suggestiva termer stödjer denna form av lek. Mångahanda liknande knep och konstgrepp används oavblåtligt inom teater och film för att framkalla och underlätta de illusioner som förstärker framförandet av skådespelet och i de sammanhangen kan man säga att den lek som finns innesluten i spelet mellan skådespel och åskådare har det gemensamma gäckeriet som mål, allt för att öka åskådarnas njutning.

Övergångsobjektet som lek-sak

När nu ordet illusion har med lek att göra, kommer illusionens närhet till övergångsobjektet och barnets upptäckt av världen att få en än djupare innebörd. Övergångsobjektet betecknas ju också som den första leksaken och den första ägodelen som barnet använder för att leka sig fram till övergången från att känna sig vara en del av modernvärlden till att utvärda tanken att vara en separat individ, utlämnad åt en hård realitet. Lekandet och de illusoriska handlingarna i leken sker till att börja med i föräldrarnas närhet,

---

⁵ Hellquist, E. (1922): Svensk etymologisk ordbok.

⁶ Nationalencyklopedin (1996).

⁷ Freud, S. (1917): Det kusliga.

och Winnicott har också beskrivit hur denna närhet skapar den trygghetskrets i vilken leken kan äga rum och fullgöra sin illusoriska övning i att hantera världen och verkligheten. I uppsatsen "Förmågan att vara ensam"⁸ illustrerar Winnicott denna lekens funktion och före honom har Freud i "Diktaren och fantiserandet" beskrivit hur barnleken och leken i fantasin är avgörande för vår förmåga att hantera verkligheten. Det tycks till och med som om dagdrömmandet liksom det nattliga drömmandet skulle kunna beskrivas som ett slags lek som hjälper människan att bearbeta och vrida och vända på alla de upplevelser som dagligen hotar hennes existens, om också inte hennes fysiska existens så dock hennes självkänsla, kanske man kan säga hennes narcissistiska tillfredsställelse. Vad är då i detta sammanhang "den narcissistiska tillfredsställelsen" som Freud första gången diskuterade i sin bok om Leonardo⁹ men vidareutvecklade i "Introduktion till narcissismen". Narcissismen kan beskrivas som den kärlek till det egna jaget som utvecklas i relationen till föräldrarna i form av den idealbildning som barnet utvecklar när det känner sig älskat och uppskattat för sin egen skull. Freud beskriver hur ett idealjag utformas som ett slags förutsättning för bortträngningen av sådana egenskaper, impulser och strävanden som inte överensstämmer med detta idealjag. Här uppstår sålunda möjligheter till att tillägna sig illusioner om det egna jaget som laddats med narcissistisk kärlek. Barnets självkärlek och kärlek till modern som det första och viktigaste objektet utsätts för olika nödvändiga besvikelser som framförallt under oidipalkonflikten måste bemästras. Identifikationerna med föräldrarna och faderslängtan kommer här att bli önskefantasier som avlöser varandra och som har både skrämmande och hängivet innehåll. Här äger en process rum som med illusionernas hjälp och deras successiva avlösning av realiteterna hjälper det växande barnet att modifiera en ohejdad narcissism och så småningom upprätta en objektkärlek till andra, något som ställer krav på barnet att göra de viktiga avståenden som möjliggör ett genomlevande av oidipalproblematiken och det Freud kallar oidipuskomplexets undergång. Denna periods komplicerade "lek" med illusioner, önsknings och hantering av fantasier berör starkt laddade och tabuerade föreställningar. Jag tänker att det är möjligt att belysa hur de olika illusioner som avlöser varandra i detta skede också innehåller det Winnicott har berättat i sin artikel "Övergångsobjektets öde" i detta nummer av *Divan*.

---

⁸ Winnicott, D.W. (1958): Förmågan att vara ensam.

⁹ Freud, S. (1910): *Ett barndomsminne ur Leonardo da Vincis barndom*.

Vilka är då denna räcka av illusioner i barndomsutvecklingen som barnet i sitt lekande och hantering av sina relationer kommer tillrätta med eller kanske snarare, måste lära sig att bemästra? Jag tänker att dessa illusioner har med de stora mänskliga frågorna att göra som träder oss till mötes i de religiösa myterna och som sysselsätter varje barn som växer upp. De har med födelse och död att göra, med de vuxnas och det egna sexuallivet, de handlar om könsskillnaderna och de fantasier som är knutna till den egna existensen, identiteten och könstillhörigheten.

Gäckeriet och de stora livsfrågorna

Religionen tillhandahåller de föreställningar om dessa stora frågor som anknyter till det växande barnets undringar om livets villkor och hemligheter. De vetenskapliga svaren på frågorna om könsskillnaderna, den sexuella befruktningen genom föräldrarnas samlag eller om födelse, åldrande och död tycks ha en ringa betydelse för de föreställningar och fantasier som är knutna till de stora livsfrågorna. Föräldrasamlagets mystiska aspekter behöver ett annat slag av uttydning som i Bibelns skapelseberättelse. Myten om Adam, Eva och Ormen i Edens lustgård är trots all sexualundervisning alltid fascinerande på samma sätt som sagan om Rödluvan och vargen eller modernare upplagor som döljer och röjer könslivets hemligheter i t.ex. Disneys värld. Kastrationskomplexet och illusionen om att modern på samma sätt som fadern är i besittning av någon form av penis ger upphov till den alltid lika spännande sexuella nyfikenheten. Pojkarna kommer alltid att kika under flickornas kjolar eller få en skymt av deras nakna hud vid lekar och undersökningar som är fascinerande. Hur blottlagda och oblygt uppvisade dessa könsdelar än blir, tycks ovissheten om att det ändå trots allt finns en liten lem bland alla veck och springor ändå kvarstå och spänningen hålls vid liv. Flickorna å sin sida är fullt upptagna med att samtidigt dölja eller gäckande visa upp vad som finns – eller inte alls finns – att beskåda. Skådelystnaden och gäckandet i att visa upp och dölja upphör inte, också när ”allt” förefaller avslöjat. Vad är det som döljer sig under uringningen? Kanske något nytt och hemlighetsfullt kan kika fram? Illusionen om dessa dolda kroppsdelars mystiska egenskaper hålls vid liv av talrika gäckeries i den blomstrande modeindustrin och bland alla kittlande spetsgarnityrer och bröstmanipulationer. Kommersen göder ohejdat förekomsten av dessa fantasier i sitt utbud av fantasieggande plagg. Varför? Döljer sig i den vidmakthållna nyfikenheten illusionen om moderspenisen, den som Freud skildrade i sin Leonardostudie?

Könsstymningen och idéerna om hedern som är knuten till könslivets hemligheter och frågan om vad som egentligen händer vid deflorationen som förr annonserades genom

förevisning av brudlakanen handlar om levandegörande av dessa seglivade illusioner. Jesu tillblivelse och födelse genom den obefläckade avelsen i vår egen religiösa myt har troligen sina rötter i liknande djupa föreställningar och nödvändiga gäckerier.

Utan att gå så långt vidare i dessa illustrationer vill jag belysa att illusionerna har en fortsatt betydelsefull roll att spela i de olika övergångarna i utvecklingen. Ungdomarnas frigörelse från föräldraberöendet innebär en upprepning av barndomens skyddande och omhuldande illusioner. Ungdomar har föreställningar om att de gör alltid lika nya, epokgörande upptäckter och skapar sig insikter om livets villkor och mening som tidigare generationer inte anade. De grundläggande bortträngningarna i den utdragna processen då de narcissistiska laddningarna av libido ska transformeras till objektkärlek kantas av räcker av smärtsamma avstånd. Idealjaget måste avstå självbespeglade idealisering för att individen ska upptäcka en annan människa som egen person. Vägen går över många intensiva ungdomsförälskelser och svek! Efter förälskelsernas projektioner av det egna idealjaget på den andra parten följer ett stadium av den illusoriska lek som kallas kärlek och som formar sig till ett slags upprepning av barndomens avvänjning. Kan man säga att en rad övergångsfenomen är illusioner och nödvändiga gäckerier under den korta ungdomstiden? Om barnet säger Winnicott: ”Allt som är en fysisk upplevelse blir bearbetat i fantasin, allting får karaktären av en förstagångsupplevelse. Får jag säga att det är detta som avses med ’kathexis’?”¹⁰ Allt detta sker enligt Winnicott som ett slags lek i det potentiella området som ett nödvändigt gäckeri för att individen likt de små barnen ska göra upptäckter och acceptera realiteterna i ”det vanliga mänskliga eländet”. Dessa gäckerier upprepar sig om och om igen under människornas liv trots vetenskapernas och den förfinade teknikens alla framsteg. Till yttermera visso påpekar Freud att just denna sexuella nyfikenhet stimulerar och sublimeras till allt vetenskapligt arbete. Winnicott framhåller däremot skapandet som en egen källa till tillfredsställelse, just via ett ständigt ”lekande” inom ett mellanliggande område.

Astronauternas nyfikenhet på nya perspektiv på världen och när de visar hur jorden verkligen är ett stoftkorn i universum och att liv på andra planeter knappast är något som skulle vara tillgängligt för oss ses det som nya utmaningar som stimulerar nyfikenheten. Därför kommer vetenskapen att förnya sina ansträngningar att avslöja nya hemligheter, nya världar, nya horisonter långt borta från vår lilla värld. Och ansträngningarna tycks ha sina rötter i samma gäckerier, illusionerna – lekarna – kring livets hemligheter, föräldrasamlaget

---

¹⁰ Winnicott, D.W. (1971): *Lek och verklighet*.

och föreställningen om att kanske till slut det ska visa sig att båda könen är på något vis utrustade på likartat sätt. Den helige ande, som gjorde Maria havande, hur bar han sig åt? Eller var det en hon? Och Josef, där i bakgrunden, hur var han utrustad, eftersom Maria var hänvisad till denna heliga omväg för att inom sig hysa en Gud?

Gåtorna, hemligheterna och kusligheterna i gäcket kommer människan alltid att behöva. Här finns kanske, i trots till vad Freud säger i *En illusion och dess framtid* ändå en evig strävan mot ett gåtfullt objekt som Reiland¹¹ kallar ”objektet bortom objekten”.

Den mänskliga utvecklingens väg tycks kantad av en mängd illusioner som utgör länkar från den ena utvecklingsnivån till den andra. Allteftersom kommer den vuxne att lära sig avstå från många av illusionernas lockelser. Illusionerna är liksom religionens föreställningar grundade i ”människans äldsta, starkaste och mest trängande önskningar – hemligheten med dess styrka är styrkan i dessa önskningar.” Avståndet från att hänge sig till de olika lockande önskningarnas illusioner är vår möjlighet att långsamt ”fostras till det fientliga livet” som Freud har uttryckt det. Illusionerna på vägen är nödvändiga för att vi ska orka med att ta oss igenom ett vanskligt människoliv. Avståndets gåta är fantasilivets källa.

Freud uttrycker sig på ett kärleksfullt sätt när han resignerar inför människans livslånga brottnings med sina illusioner. Han säger i sista kapitlet av *En illusion och dess framtid*: ”Människan är ett väsen med svag intelligens som behärskas av sina driftönskningar.” Denna brottnings återfinns i all kulturell verksamhet inom det som Winnicott kallar ”det tredje området” mellan realitet och inre fantasivärld och är den instans som för mänskligt liv ligger bortom förnuftet, det nödvändiga gäcket.

Litteratur:

Damasio, A. (1999): *The Feeling of What Happens*. Heinemann, London. Sv. övers. *Känslan av att leva*, Natur och Kultur, Stockholm, 2002.

Hellquist, E. (1922): *Svensk etymologisk ordbok*. Gleerups, Lund.

Freud, S. (1908): *Diktaren och fantasierandet*. S.Skr. XI, Natur och Kultur, Stockholm, 2007.

– (1910): *Ett minne ur Leonardo da Vincis barndom*. S.Skr. XI, Natur och Kultur, Stockholm, 2007.

– 1912-1913: *Totem och tabu*. S.Skr. X. Natur och Kultur, Stockholm 2008.

– (1914): *Introduktion till narcissismen*. S.Skr. IX, Natur och Kultur, Stockholm, 2003.

---

¹¹ Reiland, H. (2004): *Objektet bortom objekten*. *Scand. Psychoanal. Rev.*

- (1917): En svårighet för psykoanalysen, *S.Skr.* X, Natur och Kultur, 2008. (*Divan* 1_2, 2008.)
  - (1917): Det kusliga. *S.Skr.* XI, Natur och Kultur, Stockholm, 2007.
  - (1927): *En illusion och dess framtid.* S.Skr. X, Natur och Kultur, Stockholm, 2008.
  - Nationalencyklopedin.* Bra Böcker, Höganäs, 1996.
- Reeder, J: (2008): Föredrag vid Wennborg-symposiet i Helsingborg.
- Reiland, H. (2004): The object beyond objects and the sacred. Reflections on Freud's and Winnicott's contributions to the psychology of religion. *Scand. Psychoanal. Rev.* 27, 78-86.
- Solms, M. & Turnbull, O. (2002): *The Brain and the Inner World.* Other Press, LCC. Sv. övers. *Hjärnan och den inre världen.* Natur och Kultur, Stockholm 2005.
- Winnicott, D.W. (1958): The Capacity to be Alone. I: *From Paediatrics into Psychoanalysis,* Tavistock, 1958. Sv. Övers. i: *Den skapande impulsen.* Psykoanalytiska skrifter i urval av Arne Jemstedt. Natur och Kultur, Stockholm, 1993.
- (1962): The Fate of the Transitional Object. I: *Psychoanalytic Explorations.* Karnac Books, London, 1989. Sv.övers. J. Jakobsson. *Divan*, 1.2, 2008, s. XX-XX.
  - (1971): *Playing and Reality.* Tavistock, London. Sv.övers. Ingeborg Löfgren. Natur och Kultur, Stockholm, 1981.